

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.63>
УДК 343.8

ПРИНЦИП СВОБОДИ ТА ОСОБИСТОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Пилипенко Д.О.,

*завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1299-6178>
e-mail: dima82@i.ua*

Пилипенко Д. О. Принцип свободи та особистої недоторканності в кримінально-виконавчому праві України.

Статтю присвячено визначенню сутності принципу свободи та особистої недоторканності в кримінально-виконавчому праві України. Розглянуто положення міжнародно-правових актів щодо визначення вказаного принципу. Наголошено на тому, що дослівний зміст вказаних міжнародно-правових норм дозволяє дійти висновку стосовно конкретизованої орієнтації авторів цих актів на визначення засади свободи та особистої недоторканності саме в межах правовідносин пов'язаних з розслідуванням кримінальних правопорушень. При цьому зазначено, що цей принцип доцільно розширено тлумачити з урахуванням його розповсюдження й на сферу кримінально-виконавчих відносин. В статті наведено погляди та позиції вітчизняних науковців щодо цього питання. Проаналізовано наукові концепції щодо визначення засади свободи та особистої недоторканності як одного з базових принципів кримінально-виконавчого права України. Зосереджено увагу на аналізі «свободи» та «особистої недоторканності» як відокремлених елементів узагальненого принципу. Наведено авторську точку зору щодо визначення сутності свободи у складі досліджуваного принципу. Також визначено сутнісну характеристику особистої недоторканності, в межах якої відокремлено два ключових елементи. До таких елементів належать: фізична та психічна недоторканність. В межах статті наголошено на кореляційному зв'язку зазначених елементів особистої недоторканності. Досліджено позитивний та негативний аспекти врегулювання державою правового визначення як елементу свободи так й особистої недоторканності як складових частини принципу свободи та особистої недоторканності. Визначено авторський погляд щодо вказаних аспектів правового врегулювання, зокрема зазначено, що позитивність полягає саме й нормативному визначенні критеріїв визначення та реалізації свободи та особистої недоторканності в межах кримінально-виконавчого права. Натомість елемент негативності полягає у формуванні певної внутрішньої політики неперешкодження та невтручання у реалізацію принципу свободи та особистої недоторканності.

Ключові слова: принцип свободи та особистої недоторканності, фізичний аспект, психічний аспект, кореляційний зв'язок елементів, негативний та позитивний елементи.

Pylypenko D. The principle of freedom and personal inviolability in the criminal executive law of Ukraine.

The article is devoted to defining the essence of the principle of freedom and personal inviolability in the criminal executive law of Ukraine. The provisions of international legal acts on the definition of this principle are considered. It is emphasized that the literal content of these international legal norms allows us to conclude that the authors of these acts are specifically focused on determining the principles of freedom and personal integrity within the legal relations related to the investigation of criminal offenses. It is noted that this principle should be interpreted in a broader way, taking into account its extension to the sphere of criminal-executive relations. The article presents the views and positions of domestic scientists on this issue.

Scientific concepts on the definition of the principle of freedom and personal inviolability as one of the basic principles of criminal executive law of Ukraine are analyzed. The focus is on the analysis of “freedom” and “personal integrity” as separate elements of the generalized principle. The author’s point of view on the definition of the essence of freedom in the composition of the studied principle is given. The essential characteristics of personal inviolability are also determined, within which two key elements are separated. Such elements include: physical and mental integrity. The article emphasizes the correlation of these elements of personal integrity. The positive and negative aspects of the state regulation of the legal definition of both the element of freedom and personal inviolability as components of the principle of freedom and personal inviolability have been studied. The author’s view on the specified aspects of legal regulation is defined, in particular it is noted that positivity consists in normative definition of criteria of definition and realization of freedom and personal inviolability within the limits of criminal executive law. Instead, the element of negativity is the formation of a certain domestic policy of non-interference and non-interference in the implementation of the principle of freedom and personal integrity.

Key words: principle of freedom and personal inviolability, physical aspect, mental aspect, correlation of elements, negative and positive elements.

Постановка проблеми. Оптимізація законодавчої сфери України відбувається у руслі євроінтеграційного, цивілізаційного процесу. Це відповідним чином впливає на сферу галузевого законодавства, де одним з шляхів удосконалення нормативного врегулювання є визначення загальних положень. До таких положень безумовно належать принципи відповідної галузі права. Серед правових засад, які мають суттєвий вплив на формування та реалізації галузевого законодавства, особливе місце відводиться загальним правовим принципам. Система цих засад враховує достатньо велику кількість принципів, особлива цінність яких полягає у визначенні та закріпленні базових, життєво необхідних прав та свобод людини. Особливо місце серед загальних принципів права обіймає засада свободи та особистої недоторканності, оскільки цей принцип відображає собою необхідні, базові потреби людини для належного співіснування у суспільстві. Додаткової актуальності зазначений принцип набуває у сферах правовідносин пов’язаних із загрозою найбільшої вразливості як свободи так й особистої недоторканності. До однієї з таких сфер безумовно належить сфера кримінально-виконавчих відносин. На даний час кримінально-виконавчий закон, який фактично формує собою основи правовідносини у кримінально-виконавчій сфері потребує відповідного визначення та змістового врегулювання принципу свободи та особистої недоторканності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, пов’язані з визначенням принципу свободи та особистої недоторканності в кримінально-виконавчому праві досліджувалися такими науковцями як, Є. Ю. Бараш, І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, О. Г. Колб, В. В. Кондратішина, В. Я. Конопельський, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, М. М. Яцишин та ін.

Метою статті є визначення змісту принципу свободи та особистої недоторканності у кримінально-виконавчому праві України з урахуванням наявних наукових поглядів в теорії права з цього питання. Зазначене здійснюється з метою вироблення сталої теоретичної позиції щодо єдиного сприйняття принципу свободи та особистої недоторканності у кримінально-виконавчому праві України.

Виклад основного матеріалу. Принцип свободи та особистої недоторканності є однією з загальноправових або конституційних засад кримінально-виконавчого права. Ця засада знайшла широке відображення в міжнародно-правових актах, зокрема в ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р. [1], ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [2], ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [3] тощо. Відповідно цей принцип також відображено в змісті Конституції нашої держави, а саме в ст. 29. Зі змісту наведених норм міжнародно-правових актів та Конституції не важко дійти висновку, що автори цих документів здебільшого фокусували увагу саме на дотриманні та реалізації цієї засади в межах кримінального процесуального права, тобто під час кримінального провадження. Використання термінів «арешт» та «затримання» свідчить про змістову концентрацію нормативної інформації саме навколо правовідносин, в межах яких свобода та особиста недоторканність «потерпають» як найбільше. Це безумовно сфера кримінально-правових й процесуальних правовідносин. Такий підхід є цілком логічним та передбачуваним, враховуючи важливість коректного нормативного врегулювання цієї сфери правовідносин в державі. Кількість кримінальних правопорушень, які вчиняються в державі та кількість осіб, які залучаються до кримінальних проваджень в якості підозрюваних, обвинувачених – додатковий раз свідчать про нагальність

цієї проблематики для всієї держави. Однак, на наше переконання, сфера застосування цієї засади має розповсюджуватись та врегульовуватись й в межах інших сфер правовідносин. Так, як вбачається, зі змісту цієї засади вона також є вельми актуальною для сфери адміністративного права де є наявна правова конструкція затримання за вчинення адміністративних деліктів (ст. 261 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Також ця засада є актуальною й для сфери кримінально-виконавчих відносин, про що більш детальноше мова піде далі.

Відповідно до правила 33.1 Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил всі ув'язнені повинні бути звільнені відразу ж після закінчення строку їхнього ув'язнення або при винесенні судом або іншим органом постанови про звільнення [4]. Навіть якщо особа сама висловлює згоду на подальше ув'язнення, таке ув'язнення може бути незаконним та порушувати статтю 5 Конвенції (Європейський Суд довів це у справі Де Вільде, Оомс та Версіп проти Бельгії). Відповідно до ч. 5 ст. 9, ч. 6 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 38 Декларації прав і свобод людини та громадянина, ч. 5 ст. 5 Конвенції про захист прав і основних свобод людини, кожен, хто став жертвою арешту, затримання, засудження, має право на відшкодування шкоди [5].

На наше переконання зміст цієї засади є також вельми актуальним не лише для врегулювання нормативного порядку звільнення осіб з місць позбавлення або обмеження волі. Цілком доречною ця засада є й для інших аспектів кримінально-виконавчої дійсності, зокрема для сфери дисциплінарних покарань в межах кримінально-виконавчого законодавства. Наприклад, відповідно до ст. 132 Кримінально-виконавчого кодексу (далі - КВК) заходи стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі можуть передбачати поміщення засуджених чоловіків, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до чотирнадцяти діб, а засуджених жінок - до десяти діб. Також цією нормою передбачена можливість переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, крім засуджених, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, до приміщення камерного типу (одиначної камери) на строк до трьох місяців.

Отже відповідно до наведеного прикладу в кримінально-виконавчих реаліях відбувається відповідна «нормативна редукція» особистої свободи осіб, які відбувають кримінальні покарання у вигляді позбавлення волі. Редукція у даному випадку виявляється у факторі нормативного звуження особистої свободи для осіб, які й так позбавлені волі за відповідним рішенням суду. Такий приклад лише додатковий раз свідчить про актуальність належного визначення та врегулювання засади свободи та особистої недоторканності в межах галузі кримінально-виконавчого права.

Зміст принципу свободи та особистої недоторканності є складним, оскільки охоплює собою декілька елементів. Так на думку В. В. Назарова засада свободи та особистої недоторканності у вигляді однойменного права, незважаючи на тісний взаємозв'язок, - це два різні природні права людини, які не слід плутати. Право на свободу в сучасному розумінні розглядається як здатність поводитись на власний розсуд, незв'язність чужою волею, примусом, можливість добиватися здійснення поставленої перед собою мети. В свою чергу, право на особисту недоторканність, зазначає В. В. Назаров, - це свобода людини від незаконних і необґрунтованих затримань, арештів чи позбавлення волі іншим шляхом, а також будь-яких інших дій, спрямованих на обмеження можливості людини вільно розпоряджатися собою [6, с. 57].

З наведеної позиції вбачається, що автор елементи засади свободи та особистої недоторканності об'єднує елементом особистої волі, обмеження якого має бути суворо регламентованим. Відповідно до цих аргументів фактично неможливо конкретизовано відмежувати між собою елемент свободи та особистої недоторканності. Слід зазначити, що аналогічної точки зору дотримується В.М. Корнуков, який розглядає особисту недоторканність як певний режим відносин між державою, її органами та громадянами за відсутності безпідставного обмеження свободи особи [7, с. 155]. Таке ставлення до змісту особистої недоторканності цілком продиктовано змістом міжнародно-правових актів, згаданих вище, які регламентують собою дотримання вказаного принципу, оскільки автори цих міжнародно-правових актів не розділяють між собою елементи єдиної засади у вигляді свободи та особистої недоторканності.

Проте на наше переконання, в межах кримінально-виконавчого права доцільно дещо ґрунтовніше сприймати зміст принципу свободи та особистої недоторканності з розширеним тлумаченням кожного з його елементів. Першим елементом цієї засади, як вже зазначалось, є свобода. Ця категорія в правовій дійсності держави характеризується одночасно як негативними так й позитивними обов'язками дер-

жави щодо її дотримання та реалізації. Щодо визначення її змісту, слід погодитись з позиціями вищевказаних авторів та сприймати свободу як можливість бути, розпоряджатись собою на власний розсуд попри волю інших. З іншого боку елемент особистої недоторканності має дещо інше «забарвлення» та стосується й інших особистих аспектів певної особи. О.А. Лукашева розглядає недоторканність у якості необхідної умови свободи особи, можливості безперешкодно користуватися соціальними благами, не боятися фізичного або психічного насильства, посягання на життя і здоров'я, вільного вибору форм поведінки з урахуванням її відповідності правопорядку й суспільній моралі [8, с. 130]. В.П. Грובה аналізуючи зміст особистої недоторканності, визначає її через діалектичну єдність наступних елементів: 1) це можливість особи бути захищеною від будь-яких незаконних обмежень її індивідуальної свободи, фізичної та психічної недоторканності. Індивідуальна свобода дає можливість діяти відповідно до своїх інтересів і уявлень, створює умови для здійснення власного, індивідуального вибору, володіє максимальною кількістю можливостей для задоволення потреб розвитку і самовираження особистості; 2) це можливість безперешкодно користуватися свободою від неправомірних посягань на особисту недоторканність; 3) це можливість вимагати від інших осіб не порушувати її недоторканність; 4) це можливість користуватися правом державного захисту у разі виникнення посягань на останню, що забезпечується діяльністю правоохоронних та судових органів держави [9, с. 100].

В наведених позиціях науковців згадуються особисті елементи, зміст яких охороняється засадою особистої недоторканності, це фізична та/або психічна недоторканність. Саме ці елементи, на наш погляд, є ключовими аспектами умовного поділу між собою свободи та особистої недоторканності. Слід погодитись з О.О. Пундою, який наголошує, що категорія «недоторканність» тлумачиться як стан збереження у цілісності, захищеність від будь-якого посягання з боку будь-кого. Що ж охоплюється такою «особистою недоторканністю»? Якщо виходити зі змісту визначених у законодавстві елементів цього особистого немайнового права та з урахуванням місця розташування його у системі немайнових прав, то під правом на особисту недоторканність пропонується розуміти право на тілесну (фізичну) недоторканність. Але цілком ясно, що лише цим недоторканність особи не вичерпується [10, с. 171]. Як справедливо наголошує Х.В. Майкут крім права на фізичну недоторканність, право на особисту недоторканність фізичної особи, як її особисте немайнове право, у своїй сутності містить й інші основні складові: право на моральну недоторканність, право на психічну недоторканність [11, с. 245]. Л.В. Красицька зазначає, що зміст цієї засади складає заборона посягання на людину загалом, незалежно від форми впливу, за винятком випадків, прямо передбачених законодавством, або коли можливість посягання випливає із обставин і здійснюється в інтересах самої особи [12, с. 131]. Слід погодитись з авторкою, що обмеження права на особисту недоторканність може регламентуватись законодавчими умовами. При цьому слід наголосити, що такі умови мають бути вичерпними, абсолютно конкретизованими та позбавленими фактору подвійного тлумачення. В межах кримінально-виконавчого права регламентація цієї засади здійснюється під час визначення підстав застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (ст. 106 КВК). В межах зазначеної нормативної конструкції законодавцем конкретизовані умови та порядок застосування заходів, які обмежують саме фізичну недоторканність засуджених за визначених законодавцем умов. При цьому слід зазначити, що психологічна, моральна недоторканність особи як елементи особистої недоторканності – є табуйованими для навмисного обмеження в межах кримінально-виконавчого права. Таке обмеження з боку представників кримінально-виконавчої служби може відбуватись несвідомо та психологічний або моральний вплив здійснюється за залишковою ознакою. Тобто метою за цих умов є застосування саме заходів фізичного впливу, проте неодмінно внаслідок застосування заходів фізичного впливу, особа, до якої такі заходи застосовуватимуться також нестиме особистий тягар психологічних, моральних утисків. За подібних умов така синергія факторів впливу на особу є неминучою.

Наведена конструкція дотримання засади свободи та особистої недоторканності в межах кримінально-виконавчого права характеризується відповідним відношенням держави до цієї засади. В цьому аспекті слід частково погодитись з В.В. Кожаном, який досліджуючи вказаний принцип наголошує, що аспекти цієї засади є синергетичними та закріплюють різні аспекти свободи у філософському розумінні: право на свободу - позитивний, а право на особисту недоторканність - негативний [13, с. 171]. Враховуючи загальний підхід до сприйняття цієї засади в моделі співвідношення інтересів держави та окремої особи, запропонована модель дійсно є актуальною, адже позитивність свободи підкреслює важливість впливу держави у встановленні та врегулюванні цього ключового аспекту життя суспільства. З іншого боку в цьому випадку цілком органічним є сприйняття аспекту негативності

сутності особистої недоторканності особи, оскільки держава має утримуватись від зайвого впливу на особу у контексті обмеження її особистої недоторканності. Знов таки, запропонована модель цілком відображає загальний підхід до сприйняття сутності свободи та особистої недоторканності в межах правової дійсності держави. Однак, такий «баланс» державного впливу на засаду свободи та особистої недоторканності може цілком видозмінюватись у випадку реалізації згаданої засади в межах галузевого права.

В галузі кримінально-виконавчого права критерії впливу держави на дотримання та реалізацію принципу свободи та особистої недоторканності характеризуються одночасно як позитивним так й негативним впливом. На наше переконання позитивність впливу держави на дотримання свободи як складового елементу принципу свободи та особистої недоторканності в межах кримінально-виконавчого права перш за все полягає у нормативній регламентації фактору позитивності. Держава у особі відповідних державних органів та посадових осіб утворює відповідну нормативну базу, яка регламентує належне дотримання та реалізацію свободи в межах кримінально-виконавчого права. Цей аспект кримінально-виконавчої дійсності може відобразитись у правовій визначеності суб'єктами законодавчої, виконавчої, судової юрисдикції критеріїв права на свободу, якими користується особа, що відбуває кримінальне покарання. Це може здійснюватись із визначенням меж реалізації свободи в межах правового статусу засудженого, будь то закріплення відповідних прав в межах законодавчих та підзаконних нормативних актів або зміна правового статусу засудженого за рішенням суду, що також неодмінно впливає на обсяг та зміст реалізації його свободи. Останнє відображається у випадку прийняття судом рішення щодо засудженого умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК) або заміну невідбутої частини покарання біль м'яким (ст. 82 КК). Наведені аспекти відображають собою позитивність свободи в межах засади свободи та особистої недоторканності в кримінально-виконавчому праві.

При цьому в межах кримінально-виконавчого права актуальним є рівноцінне співіснування як негативного так й позитивного впливу держави під час регламентації свободи як невід'ємної частини засади свободи та особистої недоторканності. Негативність в цьому аспекті відображається у визначенні державою певних обов'язків, які можуть бути адресовані як до працівників кримінально-виконавчої служби так й до інших осіб, які відбувають кримінальні покарання у контексті правової заборони від необґрунтованого впливу на свободу інших осіб, які відбувають кримінальні покарання. З іншого боку позитивний аспект відобразатиметься у конкретизованій регламентації державою елементів правового статусу засудженого, які визначають собою критерії свободи його співіснування в межах кримінально-виконавчої системи. При цьому негативний та позитивний аспекти в рівній мірі стосуються й елементу особистої недоторканності. Негативний аспект визначає фактичну фіксацію в законодавстві міжнародно-правового та конституційного положення про недоторканність особи. Наявна правова конструкція при цьому передбачає фактичну заборону будь-кому, будь-то посадовим особам кримінально-виконавчої служби, а рівно й іншим засудженим жодним впливати на особу, яка відбуває кримінальне покарання.

При цьому зазначене догматичне правило має певні винятки, за яких до засудженої особи можуть застосовуватись заходи впливу. За цих умов критерії та умови такого впливу суворо регламентуються законом, що фактично являє собою позитивний аспект відображення елементу недоторканності особи. Таким чином моделі позитивного та негативного права є цілком прийнятними й для визначення сутності принципу свободи та особистої недоторканності у кримінально-виконавчому праві у вигляді відповідно однойменного позитивного та негативного впливів з боку держави на регламентацію зазначеної засади.

Висновки. Питання визначення сутності принципу свободи та особистої недоторканності в кримінально-виконавчому праві України потребує відповідної додаткової уваги з боку науковців. Важливість цієї засади для системи національного кримінально-виконавчого права важко переоцінити, оскільки цей принцип регламентує собою базові потреби людини для належного співіснування у суспільстві. В межах кримінально-виконавчого права цей принцип відображає собою фактично два відокремлених елементи, це «свобода» та «особиста недоторканність». Саме таке розрізнене, поелементне сприйняття принципу свободи та особистої недоторканності дозволить ґрунтовніше охопити всі елементи прав та свобод людини в межах кримінально-виконавчих правовідносин. Крім цього в практичних реаліях державою здійснюється як позитивний так й негативний вплив на формування та реалізацію засади свободи та особистої недоторканності.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини від 1948 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 1966 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила від 1987 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text
5. Звільнення від відбування покарання. Допомога особам, які звільненні від відбування покарання. URL : <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%97%D0%>
6. Назаров В.В. Конституційні права людини та їх обмеження у кримінальному процесі України. Х. : ТД «Золота миля», 2009. 400 с.
7. Корнуков В.М. Конституционные основы положения личности в уголовном судопроизводстве. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 178 с.
8. Лукашева Е. А. Социалистическое право и личность. М. : Наука, 1987. 155 с.
9. Грובהва В.П. Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканність». Форум права, 2009. № 2. С. 97-101. URL : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09gvprkon.pdf>.
10. Пунда О.О. Адміністративно-правове регулювання забезпечення здійснення особистих немайнових прав : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2018. 472 с.
11. Майкут Х.В. Право на свободу та право на особисту недоторканність у контексті нормативного забезпечення та прецедентної практики європейського суду з прав людини. Юридичний науковий електронний журнал, 2021. № 4. С. 243-247.
12. Красицька Л.В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян : монографія. Донецьк : Донецький інститут внутрішніх справ МВС України, 2002. 164 с.
13. Кожан В.В. Особисті права та свободи людини : загальнотеоретичне дослідження : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.